

Sabbaten som kosmos och kontemplation

Astrologiska och numerologiska influenser

Denna artikel gör några korta religionshistoriska nedslag i några antika texter och författare för att diskutera deras syn på sabbaten. Syftet är inte att ge en heltäckande redogörelse för sabbatens religionshistoriska situation, utan att lyfta fram några mindre välbekanta aspekter av helgdagen. Artikeln visar, genom några kanske till synes olikartade litterära och religiösa nedslag i judisk, kristen och grekisk-romersk litteratur, hur talsymbolik, astrologi och sökandet efter transcendens under stora delar av antiken var central i sabbatens ”symboliska universum” (som Clifford Geertz kanske skulle uttryckt det). I sista delen av artikeln visar jag hur detta perspektiv blir relevant i tolkningen av sabbaten i vissa kristna Nag Hammadi texter.¹

EN KORT HISTORISK TILLBAKABLICK

Ordet sabbat är av tradition kopplat till hebreiskans *shavat* (ur roten שבת) som betyder ”upphöra, vila”.² Ordets exakta ursprung är naturligtvis svårt att uppskatta. Första gången vi stöter på ordet som beteckningen på en speciell dag är 2 Mosebok 16:23 då Gud förbarmar sig över sitt folk genom att sända dem manna under ökenvandringen. I de två versionerna av de tio budorden får vi reda på att denna dag ska helgas genom att vila från allt fysiskt arbete för att

minnas Guds vila, upphörandet av skapelseprocessen (2 Mos 20:8–11, 5 Mos 5:12–15). Somliga forskare uppmärksammar likheterna till en babylonisk högtid kallad *sappatu* som firades i enlighet med månens rörelser och till minne av skapelsen av människan. Likheter finns också till en annan babylonisk helgdag, *ume lemnuti*, eller de ”onda dagarna”, som firades i cykler av sju och då fysiskt arbete sägs ha varit förbjuden.³ Studier har också gjorts som indikerar att sabbatens sjudelade tidsintervall kom att göra sig gällande efter den babyloniska fångenskapen, under inflytande av profeter som Hesekiel.⁴ Från denna historiska period blir också vår kunskap om vad som ingick i firandet av den judiska sabbaten tydligare och det är uppenbart att sabbaten får en viktigare roll hädanefter, förslagsvis som en identitets- och nationsmarkör. Profeter som Nehemia och Esra, återvända från exilen, systematiserade och betonade verkställandet av bokstavliga sabbatsbud.⁵ Det har förmodligen aldrig existerat någon konsensus om sabbatslagens exakta påbud eller konsekvenser för brott mot den: det är ingen slump att det största kapitlet i andra århundradets Mishna har sabbaten som ämne.⁶

Ett exempel på hur man kunde tolka sabbatsbudet får vi från Jesus från Nasaret. Jesus var en jude

och firade således också sabbaten. Enligt de synoptiska evangelierna ansåg han att påbudet att vila inte gällde vila från goda verk (Mark 2:27; Matt 12:11–12; Luk 6:9). Detta var dock inte någon unik ställning.⁷ Bland senare kristna tappar sabbatens rituella praxis i betydelse men den äldre kontexten ekade fortfarande: sabbaten förknippades med tideräkning och likheter med månens helgd är tydliga på vissa ställen i Nya Testamentet: ”Låt därför ingen döma er för vad ni äter eller dricker eller hur ni iakttar högtider eller nymånar eller sabbater” (Kol 2:16). Låt oss nu titta närmare på sabbatens konnotationer till tideräkning och helgfarande från det astronomiska och astrologiska perspektivet.

SABBATENS PLANETÄRA SAMMANHANG

I Gamla Testamentet verkar det ibland som om månens dag (fullmånen) haft en liknande helgdagsstatus med liknande påbud som sabbaten (1 Kung 4:23; Amos 8:5; Hos 2:11; Jes 1:13; 66:23; Hes 46:1).⁸ Under 1900-talet utvecklades den ”Kentinska hypotesen” som spårade den judiska sabbaten till planetdyrkan under mosaisk tid.⁹ På grund av bristande textuell förankring har denna hypotes fallit i glömska. Sabbatens koppling till planeterna tar förmodligen form först under hellenistisk tid i och med den ”ptolemiska revolutionen”, då den klassiska bilden av universum med jorden i mitten flankerat av underjord och himmel ges upp till förmån för en bild där jorden står i centrum omringat av sju vandrande (πλανητός) himlakroppar.¹⁰ Dessa sju var, ordnade efter sin bana runt jorden: månen, Merkurius, Venus, solen, Mars, Jupiter och Saturnus. Varje planet kopplades till varsin veckodag men dagarnas följd i kalendern var ordnade på ett annat sätt: månens dag kom först följt av Mars, Merkurius, Jupiter, Venus, Saturnus och Solen – den ordningen vi idag också följer för veckans dagar. Veckodagarnas ordning blev satt efter vad som ibland kallas ”det planetära språnget”. Varje planet rädde över varsin timme på dagen och den planeten som styrde dagens första timme styrde också hela den dagen. Timmarna räknades sekventiellt och man började med den planet som var längst bort från jorden: Saturnus. Om första timmen var Saturnus så var den andra timmen på dagen Jupiters eftersom Jupiter var nästlängst från

jorden efter Saturnus, timme tre blev Mars timme och så vidare. Så räknade man tills man kommit till dagens slut och då blev den tjugofemte timmen, alltså den första timmen på den nya dagen, alltid tilldelad den planet som var två planeter i distans från jorden från den man började räkna ifrån. Hoppar man över två planeter från Saturnus (lördag), nummer sju på den planetära skalan kommer man till nummer fyra: solen (söndag) och hoppar man över två planeter från nummer fyra, solen, kommer man till nummer ett: månen (måndag): lördag, söndag, måndag och så vidare runt i veckan.

Anledningen till denna tekniska utläggning är att illustrera det avancerade system bakom reglerna som styrde vilka planeter som influerade vilken dag och timme. Att identifiera planeterna och dagens timmar med gudar och deras egenskaper hade arkaiska rötter. Redan assyrierna och babylonierna hade liknande system uppsatta: planeten Merkurius var den visa Nebu, Venus var kärleksgudinnan Ish-

-
- 1 Jag motsätter mig tanken att det funnits en gnostisk sabbat, att det bland så kallade ”gnostiker” fanns ett enhetligt sätt att se på sabbaten, som hävdats av bland annat Baarda 1988.
 - 2 Det finns en hel del andra förslag på etymologi, bland annat arabiskan *thabat* som syftar på månens fyra faser, eller arameiskans *saba* (sju). De flesta anser dock det mest troligt att sabbat kommer från hebreiskan. Andreassen 1972, 9, 100–107; Graetz 2007, 616.
 - 3 I Babylonien var kalendern uppdelad i fyra sjudagarsperioder. För en bakgrund till sabbaten och kopplingarna till Babylonien se Barack 1965, 8–9; Weiss 2003, 10.
 - 4 Denna hypotes presenterades av Johannes Meinhold i början av 1900-talet, se Meinhold 1905 och 1909. Andra forskare som följde denna tradition var bland andra Gustav Hölscher (1922) och Georg Beer (1908).
 - 5 Barack 1965, 17.
 - 6 Weiss 2003, 13.
 - 7 Även enligt *Mekhilta de Rabbi Ishmaels* var goda gärningar tillåtna. Resonemang var enkelt: man kunde bortse från sabbatsbudet att vila när det gällde att rädda någons liv, för då kunde den personen man räddade fira många sabbater (Traktat *Shabbat*: kapitel 1).
 - 8 För fler teorier till sabbatens koppling till tideräkning och vila se Andreassen 1972, 7 n. 3–6.
 - 9 Keunen 1874, 4, 276.
 - 10 Martin 1989, 6–8; Zerubavel 1985, 14; Cumont 1960 (1912), 67–68.

tar, Mars den krigiska Nergal, Jupiter härskarguden Marduk och Saturnus var Nibiru som förknippades bland annat med jordbruk.¹¹ Detta stämmer väl överens med de grekiska/romerska motsvarigheterna: Hermes/Merkurius, Afrodite/Venus, Ares/Mars, Zeus/Jupiter och Kronos/Saturnus.

Exakt när sabbaten kom att förknippas med den sista planeten Saturnus är oklart men uppenbarligen skedde det tidigt. Ordet för lördag såväl som Saturnus i judisk tradition är *Shabbetai*¹² och ordet sabbat användes generellt i Nya Testamentet, förutom som helgdagen, som ordet för en hel vecka och även som generell tidlig utgångspunkt: förberedelsedagen för sabbaten (παρασκευή) var fredag och första dagen av sabbaten (μῆ τῶν σαββάτων) var söndag.¹³

Att både sabbatens och den hellenistiska planetära veckan formats enligt sjualet skedde förmodligen opåverkade av varandra¹⁴ men blev under hellenistisk tid tydligt sammankopplade. Det var inte ovanligt att även icke-judar vilade i cykler av sju dagar och att det blev just lördag som ägnades åt vila var naturligt eftersom lördag för icke-judar var Saturnus dag, den mest olycksbådande planeten/dagen.¹⁵ Saturnus var himlakroppen långs bort från jorden och var av Babylonierna förknippad med det kalla, mörka och allmänt olycksbådande.¹⁶ I grekisk mytologi mördar titanen Kronos (Saturnus) sin far och sväljer sin avkomma.¹⁷ Enligt romerska astrologer och författare som Markus Manlius och Vettius Valens var Saturnus beskyddare av gamla män, fäder,¹⁸ och jordbruket men härskade även över daimonernas sfär.¹⁹ Saturnus var alltså förknippad med det farliga, med sjukdomar som reumatism och åkommor som drabbade vissa kroppsdelar och vätskor, såsom mjölten och den svarta gallan. Ordet melankoli kommer just från grekiskans ord för svart galla (μελαγχολία).²⁰ Enligt en passage i Talmud fanns det judar som höll sig inomhus på lördag inte på grund av sabbatsbudet utan för att undvika den ogynnsamma Saturnus påverkan. Detta verkar också vara det som bland icke-judar antogs vara orsaken till judarnas lördagsfirande och som måste ha bidragit till legitimiteten för den judiska seden bland icke-judar.²¹

Men Saturnus var också förknippad med positiva aspekter. Nyplatoniker som till exempel Ploti-

nos var övertygad om att Saturnus/Kronos inte var så olycksbådande som folk trodde. Hur kunde planeten som var närmast fullheten i himlen och Gud vara kall och olycksbådande?²² Då själen steg ner till jorden, via de sju sfärerna, enligt nyplatonikerna, passerade den först Saturnus och fäste där förnuftet (νοῦς) till sig. Den romerska helgdagen Saturnalia som firades i december varje år till Saturnus ära var för övrigt en glädjens dag och vissa ansåg att den skulle viggas åt konversation och intellektuell aktivitet, speciellt åt att begrunda högre sanningar.²³ Det är knappast någon slump att svenskans ord för skola, såväl som engelskans school, franskans école, och tyskans Schule, härstammar från grekiskans ord för vila (σχολή). För att kunna ägna sig åt tankeverksamhet behövdes vila från fysiskt arbete och det är förmodligen också därför som helgdagen (sabbaten och saturnalia) också kom att förknippas med diskussion och kontemplation.

Här finns ytterligare en gemensam närmare mellan Saturnus och sabbaten: koppling till transcendens och begrundandet av livets djupa frågor. Enligt judiska lärda som Josefus, Filon och Aristobolus tillbringades sabbaten bäst åt att studera och förkovra sig i skrifterna och lagen, åt att kontempera Guds enhet och skapelsens och tillvarons natur.²⁴ Låt oss nu begrunda kopplingen mellan sabbaten och tankeverksamhet lite närmare från ett perspektiv som sabbaten och Saturnus oundvikligen hade gemensamt: talet sju.

SABBATEN SOM KONTEMPLATION: ARVET FRÅN EN NUMEROLOGISK TRADITION

Astronomi och numerologi gick under antiken, och går än idag, hand i hand. Sabbaten användes ofta synonymt med talet sju. Teofilus av Antiokia skrev att det som judarna kallar "sabbat" översätts i grekiska till ἡ ἐβδόμη, den sjunde eller sjuan.²⁵ I Filon av Alexandrias skrifter förekommer många och långa utläggningar om talens hemliga och kunskapsgivande förtjänster. Det kraftfullaste av alla tal var talet sju. Filon inspirerades mycket av föregångare som till exempel Platon och pythagoréerna. Platon såg på tal och nummer som tillhörande idévärlden²⁶ medan pythagoréerna såg på talen som materiella: tal var ting i sig själva och tingen i världen bestod

av tal.²⁷ Platon och Pythagoras var stora förebilder även för många andra och påverkade filosofin och världsbilderna som tog form under hellenistisk tid, numerologi blev med andra ord oerhört populärt. Xenokrates, Eudorus och Plutarkos lärare Ammonius sades ha varit förtjusta i numerologi.²⁸ Tiberius hovfilosof, Trasullus, sägs ha varit hängiven Pythagoras och skrivit ett idag förlorat verk med titeln *Om de sju tonerna*.²⁹ Musikens och språkets hemligheter var förknippade med sjutalet: antalet vokaler och toner, som för övrigt korresponderade till planeternas harmoni, var sju till antalet. Synen på sjutalets symboliska kraft anammades också av romarna och sammanföll med en renässans för pythagoreisk filosofi i Rom och Alexandria under det första århundradet före och efter vår tidräknings början. Clemens berättar att Hermippus skrev en bok med titeln *Om talet sju*³⁰ och Markus Varro skrev ett idag förlorat verk dedikerat till sjutalets hemligheter, kallat *Hebdomades*.³¹ Porfyrios berättar om en viss pythagorean Moderatus av Gades och hans spekulationer om talens natur: alla tal var flertal som fötts ur Monaden, en av vad som synes vara tre urpar i detta system, och som sedan återvänder till Monaden. Detta var en tydlig tanke om födelse och återvändande och talen ansågs av många ha en förlösande kraft: genom att kontempera deras natur kunde man även förlösa *nous* som fastnat i kroppen likt enheten som blivit flertalet genom en emanation ur Monaden.³²

Filons tankar om sjutalet växer fram i denna tradition och det är tydligt att han var medveten om talets höga status bland filosofer eftersom han skrev att talet sju ”var upphöjt och hedrat bland alla de förnämsta av greker och barbarer.”³³ Filon skrev också själv ett verk, idag tyvärr förlorat, med titeln *Om talen*. Det mest upphöjda talet för Filon var utan tvekan talet sju, som han identifierar med den transcendentala delen av det gudomliga förnuftet (θεός λόγος), guds aktiva komponent i skapelsen.³⁴ Filon skriver att sjutalet består av talet tre, dimensionerna hos den fysiska kroppen, och talet fyra som reglerade materiernas begränsningar.³⁵ Genom att betänka sjutalets komposition under sabbaten kunde man nå bortom vardagens fysiska restriktioner.³⁶

Detta sätt att närma sig sjutalet och sabbaten var inte unikt bland judiska tänkare, liknande tankesätt

finns man även hos andra, bland annat Aristobolus³⁷ och den samaritiska poeten Marqah.³⁸ Även kristna tänkare influerades av numerologi och tal-

-
- 11 Cumont 1969 (1912), 14–15, 27; Klibansky 1964, 136.
 - 12 1906 *Jewish Encyclopedia* uppslag: ”Astronomy”. Se också Welburn 1978, 245.
 - 13 Mark 16:2, 9; Matt 28:1; Luk 24:1; Joh 20:1. Se även Back 1995.
 - 14 Men t.ex. att de delade liknande astrologiska aspekter (månens bana delas naturligt med fyra) eller mänsklig fallenhet för att behovet av vila sker i cykler av sju, eller en kombination av dessa.
 - 15 Josefus, *Mot Apion* 2.40.
 - 16 Klibansky 1964, 137.
 - 17 För en sammanfattning av planeten Saturnus betydelse i antiken och dess koppling till Kronos se Klibansky 1964, 133–159.
 - 18 *Chronos*, grekiskans ord för tid (χρόνος) personifieras ibland i grekisk mytologi och växlades också ibland ihop med Saturnus, och titanen Kronos (Κρόνος).
 - 19 Vettius Valens, *Antologier* 1.1.2; Manilius, *Astrologica* 2.929.
 - 20 För ett diagram över Saturnus alla associationsområden se Klibansky 1964, 146.
 - 21 Talmud *Pesahim* 112b, *Shabbat* 156a–156b, *Taanit* 29b. Tacitus berättar att det finns de som menar att judarna vilar på den sjunde dagen för att hedra Saturnus. (Tacitus, *Historia* 6.4). Se också Colson 1926, 16–17, 39.
 - 22 Klibansky 1964, 150–152.
 - 23 Macrobius skriver att festdagen inte skulle slösas genom att inte delta i seriös konversation utan skulle ägnas åt diskussion mellan lärda män, banketten på kvällen kunde sedan ägnas på lättsammare ämnen. *Saturnalia* 1.1.1–4.
 - 24 För Aristobolus se Eusebius *Förberedelser för evangelierna* 13.12; för sabbaten hos Josefus och Filon se Weiss 2003, kapitel 2 & 4.
 - 25 Teofilus, *Till Autolykus* 2.12.
 - 26 Särskilt viktiga var de första tio talen, varifrån alla andra tal emanerar. Exakt hur Platon tänkte kring nummer och deras relation till idéerna är osäkert. Aristoteles som är vår källa till detta uttrycker sig inte klart i ämnet. Dillon 1977, 3–4; Aristoteles, *Metafysiken* 987a29.
 - 27 Platon, *Staten* 531; Burkert 1973, 31; Dillon 1977, 11.
 - 28 Dillon 1977, 16–17, 29–30, 127–131, 184, 190; Kingsley 1995, 320.
 - 29 Dillon 1977, 184.
 - 30 Klemens, *Stromata* 6.16.
 - 31 Aulus Gellius, *Attiska nätter* 3.10.
 - 32 Porfyrios, *Pythagoras liv* 46–48, se också Dillon 1977, 346.
 - 33 Filon, *Om världens skapelse* 43.
 - 34 Dillon 1977, 159.
 - 35 Filon, *Om världens skapelse* 102.
 - 36 Se Weiss 2003, 32–52.
 - 37 Detta enligt Eusebius, se hans *Förberedelser för evangelierna* 13.12.
 - 38 För en utläggning av Marqah se Macdonald 1963, 56.

symbolik.³⁹ Joel Kalvesmaki argumenterar för att valentinianerna utvecklade nummerspekulationer i sina protologiska system och att detta inspirerade efterkommande nyplatoniker.⁴⁰ Origenes identifierade nummer och matematik som inneboende i Guds skapelses harmoni⁴¹ och tolkade den judiska lagen allegoriskt: varken omskärelse eller sabbaten var bokstavliga bud.⁴² Origenes tog också avstånd från, likt Filon gjort innan honom,⁴³ tanken att Gud bokstavligt vilade på den sjunde dagen, det handlade snarare om en annan slags aktivitet, en transcendent sådan.⁴⁴ Den sjunde dagen, sabbaten, skulle ägnas åt denna aktivitet skriver Origenes: åt kontemplation.⁴⁵ Klemens skriver också att tal och matematik innehåller potential för högre sanning och att studera dem gör själen uppmärksam och kapabel att skilja mellan vad som är falskt och sant.⁴⁶ Men ytterst kom sabbaten att hamna i skymundan bland kristna, till förmån för Jesus frälsande budskap. Justinus Martyren skrev att kristna inte behövde följa sabbaten för de delade inte i judarnas syndiga natur som sabbatslagen var upprättad för att kompensera.⁴⁷ Kristna ska istället fira en ständig sabbat, skriver Justinus, inte bara en gång i veckan ska man ägna sig åt kontemplation och att bättra sig, det ska man göra alla veckans sju dagar.⁴⁸

Förhoppningsvis har jag lyckats lyfta fram några aspekter av sabbaten som var centrala för många judiska och kristna tänkare under antiken: talsymboliken och kopplingen till kontemplation och kosmisk frigörelse. För att visa på vikten av att även känna till dessa aspekter av den antika bilden av sabbaten ska jag slutligen lyfta fram några kristna texter vars användning av sabbaten kan te sig mystisk, men som blir lättare att förstå med ovangjorda klarläggningar.

SABBATEN I NAG HAMMADI-BIBLIOTEKET

Jag kan omöjligt i denna korta artikel ta upp eller kommentera allt som skrivits om sabbaten såsom den framställs i de olika Nag Hammadi-texterna. Föreliggande korta diskussion är snarare tänkt att fungera som plattform för att presentera några nya tolkningar och försöka påvisa hur talsymboliska och introspektiva associationer kan hjälpa oss att förstå betydelsen och funktionen av sabbaten i olika texter.

I flera texter i Nag Hammadi-biblioteket förekommer sabbaten i svårtolkade passager. Låt oss först stifta bekantskap med två texter där sabbaten liknas med världens styre och ett kosmiskt förtryck. I *Johannesapokryfen* läser vi om hur sju arkonter styr världen och människans olyckliga lott i den. Efter att författaren räknat upp arkonternas olika namn och epitet kan vi läsa: ”detta är sabbatens sjutal, det är dessa som styr världen” (BG 42,7–10).⁴⁹ Arkonterna liknas med odjur och sabbaten likställs med skapelsen och det kosmiska sjutaliga systemet. En liknande bild målas upp i den valentinianska texten *Kunskapens uttolkning*.⁵⁰ I den svårt fragmenterade texten kallas sabbaten för ett odjur och liknas också med kosmos som även i denna text är ytterst negativ. Vi kan läsa att Sonen är ”klädd i Faderns rationella eoner” medan mänskligheten är påtvingad andra kläder: ”(arkonterna) satte på [människan] ett plagg av förkastelse, för kvinnan hade inga andra kläder att sätta på sin säd än det som hon tagit fram på sabbaten” (*Kunskapens uttolkning* 11,27–31).⁵¹ ”Kvinnan” är här förmodligen en lägre form av Sofia, den yngsta eonen som orsakar skapelsen.⁵² Sabbatens sjutal är i denna text mycket negativt värderat och likas med de sju arkonterna och deras planeter som styr det kosmiska systemet människan lever och förtrycks i. Sabbaten symboliserar således människans materiella och tidsliga bojar,⁵³ den planetära kopplingen har dragits till sin spets.

En liknande negativ sabbatsyn påverkar också andra texter i Nag Hammadi-biblioteket, *Sanningens evangelium* och *Filipposevangeliet*.⁵⁴ Jag tror dock att dessa texter också värnar sabbatens positiva sidor, det som talsymboliken och tillgången till vila erbjuder: frigörelse från de kosmiska rörelserna genom att begrunda högre former av tillvaro. Denna syn ligger även till grund för, vill jag hävda, sabbatens framställning i *Tomasevangeliet*. Logion 27, som behandlar sabbaten, är svårtolkad och lyder: ”Om ni inte fastar från världen, kommer ni inte finna Faderns kungarike. Om ni inte firar sabbaten som sabbat, kommer ni inte se Fadern”.⁵⁵ Om man tolkar logiet utifrån parallellismen den verkar vara uppbyggd av så borde sabbatsfirandet som man uppmanas följa anspela på något världsfrånvänt och eftersom sabbaten ofta associerades med kontemplation och

inåtvändhet passar en sådan tolkning väl in i kontexten.⁵⁶ Logiet råder läsaren att vända sig bort från det världsliga och koncentrera sig på det eviga och transcendenta.⁵⁷

I *Filipposevangeliet* är sabbatpassagen tyvärr fragmenterad just där sabbaten nämns och alla läsningar av passagen måste därför anses vara hypotetiska. I stycket som föranleder ställs kosmos, som liknas med en vinter, mot ”den andra eonen” (πκεαιων), som liknas med sommaren. Vi läser att det är lönlöst att under vintern försöka skörda det som tillhör sommaren och även detta förstärks i meningen efter, för även ”i den andra sabbaten (πκεσαββατον) är [hans åker] fruktlös” (*Filipposevangeliet* 52,33–35).⁵⁸ Mitt förslag går emot de flesta översättningar som oftast läser πκεσαββατον som ”även på sabbaten är [hans åker] fruktlös”.⁵⁹ Men denna läsning tar inte hänsyn till πκεαιων, ”den andra eonen” (52,26–27) som nämns strax innan sabbaten. Jag ger därför som alternativ översättning här ”den andra sabbaten” och föreslår att den korrelerar till ”den andra eonen”. Den ”vanliga” sabbaten är kosmos (vintern), som i *Johannesapokryfen* och *Kunskapens uttolkning*, medan ”den andra sabbaten” är eonen, den verkliga sabbaten, sommaren som ställs mot kosmos och vintern. Vi har just läst om att det inte är lönt att skörda på vintern (jorden) det som tillhör sommaren (eonen). Försöker man göra det så blir man utan frukt inte bara här och nu utan även i eonen (den andra sabbaten).

Även i det sista exemplet, *Sanningens evangelium*, ställs en negativ sabbat mot en högre dag, kallad ”dagen från ovan”. Vi läser att Jesus är kommen för att människan ska inse ”vad sabbaten är, denna då det inte är passande för frälsningen att vara inaktiv”

39 Kalvesmaki 2013.

40 Kalvesmaki 2013, 153.

41 Origenes, *De Principiis* 2.9.1.

42 Origenes, *De Principiis* 2.7.2.

43 Eusebius berättar om detta i *Förberedelser för evangelier* 13.12.

44 Origenes, *Contra Celsum* 6.61. Detta var en stor fråga bland filosofer: var skaparguden aktiv i världen eller drog denne sig tillbaka efter skapelse? Dessa frågor påverkade Aristoteles utveckling av ”den orörliga rörelsen”.

45 Origenes, *Contra Celsum* 6.61; *Kommentar till Matteus evangeliet* 12.36.

46 Klemens, *Stromata* 6.11, kapitlet heter ungefär ”Den mystiska betydelsen av proportionerna hos talen, geometriska mått och musik.”

47 Justinus Martyren, *Dialog med Tryfo* 18.

48 Justinus Martyren, *Dialog med Tryfo* 12.

49 ται τε τμερσαυρε ηπιαββατον και νεεταμαρτε ηπκοσμος.

50 Läsningen av sabbaten i dessa båda texter avviker inte nämnvärt från vad övriga forskare kommit fram till. See Welburn 1978. Dock väljer många forskare att översätta ”sabbat” med ”vecka”, se exempelvis Waldstein & Wisse 1995, 72–73 och Meyer 2007, 116. I diskussionerna i denna artikel blir denna översättning klargjord: sabbaten är inte bara ett annat ord för ”vecka” i judekristen tradition utan korrelerar till planeterna och de sju arkonterna i dessa båda texter.

51 αχχο αχω[q ηογ]αυτην ητε κτατ[α]δικη νεη[η]τε τε] ρημε ηγαρ κελαυε ηρβουγ [εσ.χ]ο αχωq ηπεσσηρηα ειμητ[ι] α]η[ε]ηταστυρη ηητ[ι]q ηη πσαβ[β]ατον.

52 Linjamaa 2016a.

53 Se Funk, Panchaud & Thomassen 2010, 134.

54 Jag hävdar inte att det ligger någon textuell influens mellan de mycket olika texterna, de kan mycket väl ha utvecklats separat, endast styrt av sabbatens ”symboliska universum”.

55 ετε{τη} τηρησσευε επκοσμος τετναρε αν ετηητερο. εετηητηειρε ηπιαββατον ησαββατον ητετναναυ αν επειωτ. Logiet finns också bevarat på Grekiska: λέγει Ἰ[ησους]: εἰάω μὴ νηστεύσῃται τὸν κόσμον, οὐ μὴ εὐρηται τὴν βασιλείαν τοῦ θε[ο]ῦ: καὶ εἰάν μὴ σαββατίσῃτε τὸ σάββατον, οὐκ ὄγεσθε τὸ[ν] π[ατέ]ρα. Ordet σαββατίσῃτε översätts oftast i engelska texter med sabbatize, (ungefär: sabbatgöra) andra varianter är fira, observera sabbaten eller vila från sabbaten (Attridge i Layton 1989, 118, 127). Jag väljer översättningen ovan för att betona att det inte handlar om att bokstavligt åtfölja judisk lag, som *Tomasevangeliet* tydligt tar avstånd ifrån (se t.ex. log 6 och 14).

56 Den något annorlunda formuleringen ”fira sabbat som sabbat” förekommer ett fåtal gånger i LXX. Se 3 Mos 23:32: σάββατα σαββάτων ἔσται ὑμῖν, καὶ ταπεινώσετε τὰς ψυχὰς ὑμῶν: ἀπὸ ἐνάτης τοῦ μηνὸς ἀπὸ ἐσπέρας ἕως ἐσπέρας σαββατιεῖτε τὰ σάββατα ὑμῶν. Se också 2 Krön 36:21: τοῦ πληρωθῆναι λόγον κυρίου διὰ στόματος Ἰερεμίου ἕως τοῦ προσδέξασθαι τὴν γῆν τὰ σάββατα αὐτῆς σαββατίσαι: πάσας τὰς ἡμέρας τῆς ἐρημώσεως αὐτῆς ἐσαββάτισεν εἰς συμπλήρωσιν ἐτώνέβδομήκοντα. I dessa fall verkar det klart att det handlar om att fira sabbat, medan *Tomasevangeliet* verkar snarare göra en poäng av att det är en speciell form av sabbatsfirande, i och med parallellismen och den esoteriska kopplingen med att ”se fadern” och att ”finna kungariket”.

57 För ett detaljerat argument för denna läsning, se Linjamaa 2016b.

58 Hela meningen lyder som följer: ”Inte bara skulle det [inte] komma fram något [nu], utan i den andra sabbaten (πκεσαββατον) är [hans åker] fruktlös” ογμονον εφηνηη εβολ[α] τενογ[α]η] αλλα ηη πκεσαββατον [τεχειωρε ο]γατκαρπος τε (*Filipposevangeliet* 52,33–35).

59 Se bland annat Schenke 1984 och Lundhaug 2010.

(*Sanningens evangelium* 32,23–26).⁶⁰ Därefter följer ett påbud: ”Därför ska ni tala ur dagen från ovan, som inte har natt och från ljuset som inte sjunker eftersom det är fullkomligt” (32,26–30).⁶¹ Här ställs alltså en dag kallad ”dagen från ovan” (ΠΡΩΟΥ ΕΤΙΡΗΕΙ) mot sabbaten och verkar representera en omtolkning för vad sabbaten egentligen borde stå för: aktivitet snarare än apati.⁶² *Filipposevangeliet* nämner också en dag vars ljus aldrig sjunker, en dag kallad för en ”perfekt dag” (ΟΥΡΟΥ ΝΤΕΛΕΙΟΝ, 86,17) och *Filipposevangeliet* nämner ju också en andra sabbat, den egentliga sabbaten, om min tolkning är korrekt. Likheterna mellan dessa dagar bör inte betonas för mycket men kanske är det möjligt att den tidliga, planetära och kosmiska sabbaten såsom vi får ta del av den i ovangjorda historiska tillbakablick och som verkar återfinnas i en negativ läsning i *Johannesapokryfen* och *Kunskapens uttolkning* kontrasterats i *Filipposevangeliet* och *Sanningens evangelium* med en annan dag, en högre sabbat. *Sanningens evangelium* betonar, likt Origenes och Aristobolus, att denna dag inte är inaktiv utan bör förstås, som *Tomasevangeliet* också verkar ta fasta på, som en förfinad form av aktivitet. Om Joel Kalvesmaki har rätt då han lyfter fram valentinianerna som särskilt intresserade av numerologisk spekulation så kan man tänka sig att sabbatens tal-symboliska konnotationer var bekanta. Detta kanske också är orsaken att vissa valentinianer kan ha varit ovilliga att överge sabbatens positiva symboliska universum och bara anföra dess representation för planeternas förtryckande rörelser. Sabbatens positiva konnotationer förflyttades således bland vissa valentinianer till ”den andra sabbaten” och ”dagen från ovan” som stod för tillvaron i en högre sanning och människans deltagande i eonen (evigheten).

Denna diskussion är inte heltäckande men kan kanske fungera som en indikator på att det finns mer att göra när det gäller förståelsen av sabbaten. Förhoppningsvis har de korta exemplen ovan också illustrerat behovet av att bejaka sabbatens planetära konnotationer såväl som dess numerologiska aspekter.

LITTERATUR

- ANDREASEN, NIELS-ERIK A.
 1972 *The Old Testament Sabbath: A Tradition-Historical Investigation*. Society of Biblical Literature Dissertation Series 7. Missoula, MT: University of Montana.
- BAARDA, TIJITZE
 1988 ”If You Do Not Sabbatize The Sabbath...: The Sabbath as God or World in Gnostic Understanding (Ev. Thom., Log 27)”. *Knowledge of God in the Graeco-Roman World*. Ed. R. Van den Broek, T. Baarda & J. Mansdelf. Leiden: Brill.
- BACK, SVEN-OLAV
 1995 *Jesus of Nazareth and the Sabbath Commandment*. Åbo: Åbo Akademis förlag.
- BARACK, NATHAN A.
 1965 *A History of the Sabbath*. New York: Jonathan David Publishers.
- BEER, GEORG
 1908 *Schabbath; Der Mischnatractat "Sabbat"*. Tübingen: Mohr & Siebeck.
- BIBEL 2000
 2012 *Bibel 2000*. Örebro: Libris.
- BURKERT, WALTER
 1973 *Lore and Science in Ancient Pythagoreanism*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- COPTIC Gnostic LIBRARY
 2000 *Coptic Gnostic Library*. Vol 1–5. Ed. James Robinson. Leiden: Brill.
- CUMONT, FRANZ
 1960 (1912) *Astrology and Religion among the Greeks and Romans*. New York: Dover Publications.
- DILLON, JOHN
 1977 *The Middle Platonists: 80 B.C. to 220*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

60 ΕΥ ΠΕ ΠΣΑΒΒΑΤΟΝ. ΠΕΕΙ ΕΤΕΜΕΩΡΕ ΝΤΕΟΥΧΕΕΙ ΟΥΩΩ
 ΝΡΗΕΥ.

61 ΔΕΚΑΔΕ ΕΡΕΤΝΙ{Δ}ΩΡΕΧΕ ΑΒΑΛ ΖΝ ΠΡΩΟΥ ΕΤΙΡΗΕΙ
 ΠΕΕΙ ΕΤΕΜΝΤΕΥ ΟΥΩΩ ΝΜΕΥ ΟΥΔΖΝ ΑΒΑΛ ΖΝ ΠΟΥΔΕΙΝ
 ΕΤΕΜΑΡΩΤΤΙ ΔΕ ΦΖΗΚ ΑΒΑΛ.

62 För en analys av Sabbaten i *Sanningens evangelium* och *Kunskapens uttolkning*, see Linjamaa 2015.

EUSEBIUS

- *Praeparatio evangelica*. Ed. E. H. Gifford, *Eusebii praeparatio evangelica*. Oxford: Oxford University Press, 1903.

FILON

- *On Abraham. On Joseph. On Moses*. Transl. F. H. Colson. Loeb Classical Library. London: Harvard University Press, 1935.
- *On the Creation. Allegorical Interpretation of Genesis 2 and 3*. Transl. F. H. Colson & G. H. Whitaker. Loeb Classical Library. London: Harvard University Press, 1929.
- *On the Decalogue. On the Special Laws, Books 1–3*. Transl. F. H. Colson. Loeb Classical Library. London: Harvard University Press, 1937.

FUNK WOLF-PETER, PANCHAUD, LOUIS & THOMASSEN, EINAR

- 2010 *L'interprétation de la gnose: NH XI, 1*. Quebec: Peeters.

GELLIUS, AULUS

- *Attiska nätter*. Inledning, urval, översättning och kommentar av Bertil Cavallin. Stockholm: Forum, 1977.

GRAETZ, MICHAEL J.

- 2007 "Sabbath". *Encyclopaedia Judaica vol. 17*. Ed. M. Berenbaum & F. Skolnik. Detroit, MI: Macmillan Reference, 616–618.

HARLAND, PHILIP A.

- 2003 *Associations, Synagogues, and Congregations: Claiming a Place in Ancient Mediterranean Society*. Minneapolis, MI: Fortress.

HÖLSCHER, GUSTAV

- 1922 *Geschichte der israelitischen und jüdischen Religion*. Giessen: Alfred Töpelmann.

JOSEFUS, FLAVIUS

- *The Life. Against Apion*. Transl. H. St. J. Thackeray. Loeb Classical Library. London: Harvard University Press, 1926.

JUSTIN MARTYREN

- *Dialog med Tryfo*. Edgar Johnson Goodspeed. Die ältesten Apologeten: Texte mit kurzen Einleitungen. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1914.

KALVESMAKI, JOEL

- 2013 *The Theology of Arithmetic: Number Symbolism in Platonism and Early Christianity*. Washington: Harvard University Press Center for Hellenic Studies.

KEUNEN, ABRAHAM

- 1874 *The Religion of Israel*. A. H. May. London: Williams and Norgate.

KLEMENS AV ALEXANDRIA

- *Stromata*. Le Boulluec, Alain & Voulet, Pierre, *Clement d'Alexandrie: Les Stromates*. Stromate VI. Introduction, texte critique, traduction et notes. Paris: Cerf, 2001.

LAUTERBACH, JAKOB Z.

- 1976 *Mekhilta de Rabbi Ishmaels, Vol 1–3*. Philadelphia: The Jewish Publication Society of America.

LINJAMAA, PAUL

- 2015 "The Pit and the Day from Above: Sabbath-Symbolism in the Gospel of Truth and the Interpretation of Knowledge". *Svensk Exegetisk Årsbok* 80, 187–206.
- 2016a "The Female Figures and Fate in Interpretation of Knowledge, NHC XI,1". *Journal of Early Christian Studies* 22:1, förestående.
- 2016b "Savoring Life with an Unsympathetic World View: Sabbath as Rest and Contemplation in Gospel of Thomas Logion 27". *Numen*, förestående.

LUNDHAUG, HUGO

- 2010 *Images of Rebirth: Cognitive Poetics and Transformational Soteriology in the Gospel of Philip and the Exegesis on the Soul*. Leiden: Brill.

MACROBIUS

- *Saturnalia*. Ed. & transl. Robert A. Kaster, *Saturnalia Books 1–2*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2011.

MANALIUS

- *Astrologica*. William Heathcote, *Manili: Astronomicon*. Charleston: BiblioLife, 2011.

MARTIN, LUTHER

- 1989 *Hellenistic Religions: An Introduction*. New York: Oxford University Press.

MASTROCINQUE, ATTILIO

- 2005 *From Jewish Magic to Gnosticism*. Tübingen: Mohr Siebeck.

MCMINN, J. B.

- 1956 "Fusion of the Gods: A Religio-Astrological Study of the Interpenetration of the East and the West in Asia Minor". *Journal of Near Eastern Studies* 15, 201–213.

MEINHOLD, JOHANNES

- 1905 *Sabbath und Woche im Alten Testament*. Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments 5. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.

- 1909 *Sabbat und Sontag*. Wissenschaft und Bildung 45. Leipzig: Verlag von Quelle & Meyer.
- MEYER, MARVIN (ED.)
- 2007 *The Nag Hammadi Scriptures*. The International Edition. New York: Harper One.
- ORIGENES
- *De Principiis*. Herwig Görgemanns & Heinrich Karpp, *Origenes: Vier Bücher von den Prinzipien*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1976.
 - *Contra Celsum*. M. Marcovich, *Origenes Contra Celsum libri VIII*. Leiden: Brill, 2001.
- PATAI, RAPHAEL
- 1990 (1967) *The Hebrew Goddess*. Detroit, MI: Wayne State University Press.
- PLATON
- *The Republic*. I. A. Richards, *Plato's Republic*. Cambridge: Cambridge University Press, 1966.
- PORFYRIOS
- *The Life of Pythagoras*. K. S. Guthrie, *The Pythagorean Sourcebook and Library*. Grand Rapids, MI: Phanes Press, 1987.
- SCHENKE, HANS-MARTIN
- 1984 *Das Philippus-Evangelium: Nag-Hammadi Codex II*, 3. Berlin: Akademie Verlag.
- SCHÜRER, EMIL
- 1973–1987 *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C.–A.D. 135)*. Vol 1–3. Ed. G. Vermes, F. Millar & M. Goodman. Edinburgh: T. & T. Clark.
- STRUCKE, HENRY
- 2005 *Encountering the Rest of God: How Jesus Came to Personify the Sabbath*. Zürich: Theologischer Verlag.
- SUDA
- *Suda On Line*. <http://www.stoa.org/sol/>. Hämtad 20 maj 2014.
- TALMUD
- *The Babylonian Talmud*. Vol 1–26. Ed. Isidore Epstein. London: Soncino Press, 1935–1952.
- TACITUS
- *Histories: Books 4–5. Annals: Books 1–3*. Transl. Clifford H. Moore & John Jackson. Loeb Classic Library. London: Harvard University Press, 1931.
- TCHERNIKOVER, VICTOR A. (ED.)
- 1964 *Corpus Papyrorum Judaicarum*. Vol. 3. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- TURCAN, ROBERT
- 1996 *The Cults of the Roman Empire*. Oxford: Blackwell.
- VALENS, VETTIUS
- *Anthologies*. Transl. Mark T. Riley. <http://www.csus.edu/indiv/r/rileymt/>. Hämtad 20 maj 2014.
- WALDSTEIN, M. & WIESSE, F.
- 1995 *The Apocryphon of John: Synopsis of Nag Hammadi Codices II,1;III,1; and IV,1 With BG 8502,2*. Leiden: Brill.
- WELBURN, A. J.
- 1978 "The Identity of the Archons in the Apocryphon Johannis". *Vigiliae Christianae* 32, 241–254.
- WEISS, HEROLD
- 2003 *A Day of Gladness: The Sabbath among Jews and Christians in Antiquity*. Columbia, SC: University of South Carolina Press.
- WALKER, HENRY JAMES
- 2004 *Memorable Deeds and Sayings: One Thousand Tales from Ancient Rome*. Indianapolis, IN: Hackett.
- ZERUBAVEL, EVIATAR
- 1985 *The Seven Day Circle: The History and Meaning of the Week*. New York: The Free Press.